

4. STAV SOCIÁLNÍ STRUKTURY: Sociální nerovnosti a práce

Dušan Janák , Tomáš Katrňák ¹

Motto:

„Kdyby na opuštěném ostrově žilo pět lidí, je možné, že by to při zachování vztahů rovnosti zvládli. Větší množství lidí by to snad zvládlo za předpokladu, že společně strávený čas nebude dlouhý. Nerovnost různého druhu se objeví, jakmile je lidská komunita tvořena více než hrstkou lidí a když dosáhne dlouhodobějšího trvání. Nejlepší myslitelé se dlouhodobě zabývají otázkou, proč tomu tak je, zda je tomu tak opravdu a zda by se na tom nedalo něco změnit.“

(Berger 1993: 76)

4.1 ÚVOD

Citát z knihy Petra Bergra *Kapitalistická revoluce* na příkladu vzniku nerovností dobře ilustruje fenomén tvorby sociální struktury. V déletrvajících a početnějších skupinách se vytváří jakási neviditelná síť hierarchických vztahů. Jestliže se hierarchické uspořádání týká celých sociálních skupin a kategorií, hovoříme o sociální stratifikaci neboli rozvrstvení. V moderních společnostech je to nejdůležitější rozvrstvení spojeno s příjmem a majetkem a ty jsou zase spojeny s pracovním postavením jednotlivce nebo jeho rodiny.

Nebylo tomu tak vždy. Sociální rozvrstvení a sociální nerovnosti podléhají určitému vývoji. V tzv. tradiční společnosti (před průmyslovou revolucí a demokratickým politickým řízením na občanském principu) byla nerovnost založena na statusu, tedy na výsadách a povinnostech spojených se sociálním původem, nikoli čistě na vlastnictví. Moderní společnost nahradila tuto stavovskou nerovnost nerovností vlastnickou, třídní. Sociální třída v sociologickém slova smyslu je ekonomicky vymezená skupina lidí. Sociální třídu tvoří lidé se stejnou ekonomickou pozicí. V moderních společnostech tato pozice není fixní, tj. lidé ji mohou měnit. Na druhou stranu představa o mobilitě založené čistě na individuálních schopnostech, pílí a výkonu je nerealistická a je spíše součástí ideologických konstrukcí liberalismu. Sociologické výzkumy ukazují, že docela vysoký podíl sociálních pozic se předává z generace na generaci v procesech

¹ Práce Tomáše Katrňáka na této kapitole byla podpořena grantovým projektem GAČR „Vývoj sociální mobility v zemích střední a východní Evropy od 70. let 20. století do současnosti: princip dynamické rovnováhy? (GA22-33722S)“.

neviditelného kulturního dědění. Děti dělníků nezřídka vykonávají manuální profese, zatímco například mezi lékaři a učiteli je poměr jejich dětí v dělnických profesích velmi nízký a naopak poměrně vysoký podíl lékařů a učitelů. (Katrňák, Fučík, 2010)

Otázek k přemítání o sociální struktuře české společnosti a existujících nerovnostech je mnoho, například: Jak moc se proměnila struktura české společnosti od dob socialismu? Rozevírají se v české společnosti nůžky mezi bohatými a chudými? Je v České republice dost práce pro všechny? Odpovědi, které nabízí sociologie, jsou trochu komplikovanější než jednoduchost otázek.

Většina lidí přijímá fakt sociálního rozvrstvení a jistou nerovnost jako normální součást sociálního života. Již menší shoda panuje na tom, odkud se toto rozvrstvení bere a zda je spravedlivé. Český odborník na výzkum sociálních nerovností Petr Mareš (1999) uvádí tři základní přístupy k nerovnosti podle tří sociálněpolitických myšlenkových tradic. Konzervativní tradice vidí nerovnost jako výsledek vrozených dispozic a snahy o rovnost odsuzuje jako ohrožení přirozeného řádu. Nerovnost je pojímána jako přirozenost. Liberalismus vnímá nerovnost také jako přirozený jev, a pro chod společnosti dokonce nutný. Nerovnost je motivací v ekonomickém systému a výrazem důležitosti různých sociálních rolí v rámci společnosti. Je pojímána jako motor dějin. Naproti tomu socialismus považuje nerovnost za velkou nespravedlnost. Nerovnost je v této tradici chápána jako výraz nerovných šancí a nerovného přístupu ke zdrojům.

Tyto tři přístupy představují jakési tři základní typy možné interpretace nerovností v kontextu hodnocení kvality života, se kterými se můžeme setkat nejen v politické filozofii, ale i v každodenní realitě. V žité každodennosti je lze zároveň snadno kombinovat. Kolem sebe můžeme vidět případy, kdy zastávání určité pracovní pozice přímo souvisí se schopnostmi a výkonem daného jedince. Většina špičkových sportovců musí mít pro špičkové výkony vrozený talent. Podobně je tomu u umělců a spisovatelů. Do značné míry to platí i v široké škále povolání. Šikovnému zubaři s letitou praxí nebo zednickému mistru také nebude nikdo upírat jejich pozici a výdělek. Zda jsou tyto schopnosti výsledkem jejich vrozených dispozic, nebo toho, že jim rodiče či osud dopřáli kvalitní přípravu a vzdělání, je věcí sociologicky podstatnou, ale nikoli klíčovou z pohledu hodnocení. Že „bez práce nejsou koláče“ v mnoha případech platí také. Známkování ve škole, vyšší odměna za dobře vykonanou práci nebo svépomocí postavený domek za cenu odříkání dovolených a volných víkendů je nepochybně zaslouženou odměnou, která motivuje k práci. Na druhou stranu se většina lidí čas od času pozastaví nad tím, že někdo určitou pozici zastává vyloženě nezaslouženě a tzv. to dotáhne daleko či vysoko na společenském žebříčku i bez píle a talentu. Nebo se naopak navzdory svému talentu a píli kupodivu nikterak nevypracuje, není povyšován apod. Lidovým folklórem je lamentovat nad nekompetentností vrcholných politiků, avšak totéž v bleděmodrém je běžné i v případě různých pracovních a obecněji vzato sociálních pozic. Sociologie přináší poznatky o tom, že pro školní úspěch je klíčové rodinné zázemí dbající na přípravu. V řadě příkladů bychom mohli dlouho pokračovat.

Sociologie a sociální vědy popisují nerovnost, její příčiny a důsledky vlastní terminologií. Klíčovou kategorií je v tomto kontextu pojem sociální struktura. Míní se jím pohled na společnost jako na systém určitých prvků ve vztazích, přičemž za prvky se nepovažují konkrétní lidé, ale spíše sociální pozice, role a tzv. statusy, které živí lidé mohou obsadit. Nerovnost je vnímána jako hierarchický rozdíl mezi jednotlivými prvky sociální struktury. Sociologická perspektiva potom nazírá na nerovnosti mezi lidmi jako na vlastnosti

sociální struktury, a ne (pouze) jako na výsledek osobních dispozic jednotlivců, k nimž patří například talent, píle, lenost, fyzická zdatnost apod. Tento přístup také umožňuje porovnávat různé společnosti či vývoj jedné společnosti v čase. Možností, jak uchopit strukturu tohoto přístupu, je celá řada. Dá se říct, že jsou přes sebe navrstveny různé typy sociálních struktur – například náboženská, etnická, věková, vzdělanostní, rodinná aj. – a sociologii zajímají provázanosti mezi nimi. Například se můžeme ptát, jak spolu souvisejí etnická a rodinná struktura, zda si lidé vybírají častěji životní partnery ze stejné etnické skupiny, nebo zda na partnerskou volbu etnicita nemá vliv. V moderní evropské společnosti je základním typem struktury struktura třídní.

4.2 TYPY TŘÍDNÍ STRUKTURY²

V třídní analýze jde o zkoumání ekonomických základů sociálních rozdílů, které mohou, ale nemusejí být (hierarchickými) nerovnostmi mezi lidmi. Třída je ekonomicky vymezená sociální kategorie. Třídní analýza se neomezuje jen na ekonomické nerovnosti, ale spojuje tyto nerovnosti a rozdílnosti s dalšími charakteristikami, například s politickými a názorovými rozdíly, se šancí na dosažení univerzitního vzdělání nebo s volbou partnera. O sociální mobilitě mluvíme při změně třídní pozice a přechodu jednotlivce z jedné třídy do druhé. Sociální mobilita může být buďto vertikální (společenský vzestup nebo sestup), nebo horizontální (například z úřednické pozice na učitelskou nebo z dělníka v průmyslu na manuálního pracovníka v zemědělství). Abychom správně porozuměli datům, která se vztahují k třídnímu (ekonomickému) rozvrstvení české společnosti a mohli je adekvátně vztáhnout ke kvalitě života, je nezbytné si vysvětlit základní používané sociologické přístupy k třídní analýze.

Stručně řečeno existují v třídní analýze sociálního rozvrstvení tři hlavní přístupy. Dva z nich vycházejí z konceptů sociologických klasiků Karla Marxe a Maxe Webera. Pro marxistický přístup je charakteristický důraz na mocenský antagonismus mezi třídami, který je zdrojem sociálního konfliktu. U Webera toto nenalezneme. Rozdíly mezi třídami podle něj nemusejí být vždy spojené s nerovnostmi, jako je tomu u Marxe. V druhé polovině 20. století vznikl přístup, který klade důraz na kulturní rozdíly mezi sociálními třídami a je nejčastěji spojovaný s francouzským sociologem z druhé poloviny 20. století Pierrem Bourdieuem.

V sociologické analýze sociálního rozvrstvení české společnosti se můžeme setkat se všemi třemi přístupy. V 60. letech byl realizován velký výzkum sociální struktury československé společnosti, který byl zasazen do rámce marxistické sociologie a tezí o směřování k beztřídní společnosti. Na tyto výzkumy částečně navazovaly výzkumy v období společenské transformace po roce 1989 a etabloval se i přístup navázaný na weberovskou linii třídní analýzy. Po roce 2000 se dostávají do popředí kulturologické přístupy inspirované Bourdieuem, které jsou doplňkem weberovsky motivované linie, marxistické rámování analýzy sociální struktury ustupuje. Z weberovské tradice vychází v současnosti nejpoužívanější třídní schéma ESeC, které je určeno k mapování současných zaměstnaneckých struktur evropských zemí.

² Konceptualizace třídy na základě Katrňák 2005: 13–60; Katrňák, Fučík 2010: 25–60.

Tab. 4.I Třídní schéma ESeC, plná verze a redukované verze

ESeC třídy	verze 10 tříd	verze 6 tříd	verze 5 tříd	verze 3 třídy
Vyšší salariát	1	1 + 2	1 + 2	1 + 2
Nižší salariát	2			
Bílé límce vyššího stupně	3	3 + 6	3 + 6	3 + 4 + 5 + 6
Drobná buržoazie nebo nezávislí	4	4 + 5	4 + 5	
Drobná buržoazie nebo nezávislí	5			
Modré límce vyššího stupně	6			
Bílé límce nižšího stupně	7	7	7	7 + 8 + 9
Kvalifikovaní manuální pracovníci	8	8	8 + 9	
Polokvalif. a nekvalif. manuální pracovníci	9	9		
Nezaměstnaní	(10)	(10)	(10)	(10)

Zdroj: Katrňák, Fučík 2010: 43

Rozdíly mezi třídami by měly odpovídat rozdílům v zaměstnanecké struktuře, oddělovat od sebe pozice na trhu práce a atributy, které jsou s těmito pozicemi spojené, jako je odbornost vykonávané práce, pracovní podmínky, pracovní autonomie, rozhodovací pravomoci a v neposlední řadě finanční ohodnocení práce. Používat ESeC pro určení příjmových rozdílů ze zaměstnání však musíme velmi opatrně. Do značné míry toto třídní schéma sice souvisí s rozdíly v příjmech podle zaměstnaneckých skupin, ale nekopíruje je. Mezi příjmy ze zaměstnaneckých pozic spadajících do jedné třídy jsou značné rozdíly. Sice platí, že čím blíže nekvalifikované manuální práci, tím jsou příjmy jako celek nižší, a čím blíže kvalifikované nemanuální práci, tím příjmy rostou, ale překryvy v příjmech některých tříd jsou značné. Statická souvislost mezi výší příjmu a třídní pozicí je v případě ESeC schématu spíše střední než vysoká. To, co od sebe sociální třídy ESeC odlišuje, tedy není velikost příjmu, ale především zdroj příjmu.

ESeC třídní schéma není jako celek ordinální (tj. hierarchické – vzestupné/sestupné) schéma. Třídy služeb jsou sice výše položené než dělnické třídy, nicméně mezilehlé třídy se od těchto dvou klíčových bloků celého třídního schématu odlišují spíše v horizontálním smyslu než ve vertikálním (zdrojem příjmu, povahou vykonávané práce či mírou autonomie). Z tohoto důvodu je poněkud problematické určit v rámci tohoto schématu vzestupnou a sestupnou sociální mobilitu. Když sociologové a socioložky analyzují vzestupnou sociální mobilitu, zabývají se pohyby do tříd služeb z ostatních tříd. Za sestupnou sociální mobilitu pak považují opačný pohyb, tedy ze tříd služeb do všech ostatních tříd.

Osobitým rozpracováním konceptu třídy je kulturologická koncepce, která říká, že ekonomická třída se nejen statisticky pojí s určitými kulturními charakteristikami, ale že tyto charakteristiky jsou přímo vyjádřením třídní pozice a jsou stejně důležité. Na analýzy kulturní reprodukce nerovností se zaměřil ve svých výzkumech sociolog Pierre Bourdieu. Ve své analýze teoreticky vyšel z Marxova klasického pojmu kapitálu, ale osobitým způsobem jej rozpracoval. Podle Bourdieua je smysluplné rozlišovat různé

druhy kapitálu, přičemž ekonomický je jenom jedním z nich. Vedle ekonomického kapitálu jsou důležité také sociální kapitál, kulturní kapitál a symbolický kapitál. Sociální kapitál tvoří naše známosti, kontakty a sociální vazby, které jsme schopni aktivizovat při dosahování svých cílů. Kulturní kapitál jsou široce pojaté znalosti, schopnosti, dovednosti a kompetence, zkrátka vzdělání v širokém slova smyslu. Symbolický kapitál je tvořen prestiží. Mohou ho symbolizovat šlechtické nebo akademické tituly před jménem a za jménem nebo třeba status celebrity, šampiona v okresním přeboru nebo symbolický status odvozený z výkonu určitého prestižního povolání. Podstatné jsou dvě věci. Zaprvé, mezi jednotlivými typy kapitálu existují převodové kurzy. Známosti jsme schopni vyměnit za získání zaměstnání, ale stejně tak můžeme získat zaměstnání díky vzdělání. Symbolický kapitál nám otevírá dveře k sociálním kontaktům, ekonomický ke vzdělání a tak podobně. Převodové směnné kurzy kolísají, ale existují. Zadruhé, nejen ekonomický kapitál, ale také všechny další typy kapitálu se dědí v procesu neviditelného kulturního dědění. Dobře je to patrné na vzdělání, ale stejně tak je to se sociálními kontakty nebo s prestiží rodičů, které je možné využít při vstupu do školy, klubu, povolání atd. Důležitou formou předávaného kapitálu je kapitál kulturní, který nepředstavuje pouze školní příprava, ale široce pojaté znalosti a dovednosti, jako jsou například schopnost rozumět určitému typu umění, činnosti, mít určitý typ vkusu, znalost určitých míst apod.

Zajímavý je tento kulturní koncept ve chvíli, kdy se snažíme čistě ekonomické rozvrstvení spojit s dalšími charakteristikami. Můžeme mít třeba velkou skupinu osob se solidním příjmem a majetkem, ale s relativně nízkým vzděláním a bez mezinárodních kontaktů a vedle toho skupinu s podobným příjmem a majetkem, vysokým vzděláním a rozsáhlou sítí kontaktů, které sahají daleko za hranice České republiky. Tyto dvě skupiny se mohou lišit ve způsobech trávení volného času, v politických preferencích a v celé řadě dalších charakteristik, včetně povahy práce, kterou dělají. To, co mají společné, je nakonec jenom výše jejich ekonomického kapitálu. Obraz třídní struktury, který získáváme kombinací různých ekonomických (povahy vykonávané práce, typu pracovní smlouvy, příjmu a majetku) a dalších kritérií, je většinou méně přehledný než hierarchické uspořádání na vyšší, střední a nižší třídu, ale na druhou stranu zase více odpovídá reálnému životu a umožní nám vysvětlit ve větším detailu společenské dění.

4.3 SOCIÁLNÍ STRUKTURA ČESKÉ SPOLEČNOSTI

V závislosti na teoretickém konceptu třídy dostaneme trochu jiný obraz sociální třídní struktury. Vzhledem k tomu, že všechny třídy mají v základu pracovní pozici, v hrubých konturách se překrývají. Odlišnosti začnou vyvstávat při detailnějším pohledu, například pokud určitý model zohledňuje kromě vykonávané práce taky příjem a jiný k příjmu nepřihlíží. Příjem sice koreluje s pracovní pozicí, ale pokud jej neměříme přímo a nezohledňujeme jej v modelu rozvrstvení, tak nám například osoby samostatně výdělečně činné pracující bez zaměstnanců v jednom modelu zůstanou v jedné skupině, zatímco v jiném se oddělí ti s velkými příjmy od osob s nízkými příjmy. V následujících podkapitolách se pokusíme shrnout vývoj sociální struktury české společnosti právě s přihlédnutím ke konceptu sociální třídy.

4.3.1 Sociální struktura v období státního socialismu

Nejvýraznějším výzkumem celého období od 60. do konce 80. let byl rozsáhlý empirický výzkum sociální struktury československé společnosti, který vedl Pavel Machonin (1927–2008).³ Machonin kolem sebe dokázal seskupit tým lidí a provést na svou dobu metodologicky neobyčejně kvalitní empirický výzkum české společnosti. Data byla sbírána v roce 1967, tedy již po 23 letech budování socialismu, a neobyčejně velký reprezentativní vzorek čítal přibližně 13 000 respondentů. Pečlivost při konstrukci vzorku vedla k jeho vysoké reprezentativitě a tím validitě výsledků. Hlavním zájmem výzkumu bylo prozkoumat vertikální sociální diferenciaci společnosti, která by se podle marxistického předpokladu měla srovnávat směrem k beztřídní společnosti. Druhou otázkou byla sociální mobilita. Sociologický obrázek, který o české společnosti se svými spolupracovníky Machonin vytvořil, byl poměrně detailní. Vyšel z teoretického předpokladu, že v socialistické společnosti třídy v marxistickém slova smyslu neexistují, protože soukromé vlastnictví je výrazně omezeno. Machonin proto použil vlastní koncepci tzv. vícedimenzionálního statusu, ve kterém zohlednil pět základních dimenzí:

1. Vzdělání.
2. Složitost práce. Tým expertů bylo sestaveno šest kategorií podle stupně kvalifikace, odpovědnosti, samostatnosti, tvořivosti a náročnosti povolání.
3. Účast na řízení, tj. podíl na moci. Jednalo se o složený index z postavení v práci a v politice.
4. Životní styl měřený složeným indexem na základě kulturní úrovně volnočasových aktivit, podoby spotřeby a vybavení domácnosti.
5. Příjem.

Výsledný souhrnný status byl vypočítán průměrem v uvedených pěti dimenzích a rozdělen do pěti vrstev. Tento souhrnný status podává detailnější a přesnější informaci než čistě ekonomické třídní hledisko. Také kategorie vytvořené na základě těchto pěti dimenzí vykazovaly vyšší statistickou homogenitu než kategorie třídní klasifikace zdůrazňující ekonomické postavení. Rozložení tohoto statusu ve společnosti nabývalo typického hruškovitého tvaru.

Za využití poměrně sofistikovaných postupů Machonin zjistil, že navzdory politickým předpokladům je česká společnost stratifikovaná, i když nevýrazně. Výzkum de facto konstatoval jistou bezmocnost rovnostářské ideologie vůči reálným sociálním potřebám a procesům. Dále také ukázal, že česká společnost byla hybridním, vnitřně rozporným celkem, ve kterém se překrývalo několik rozdílných typů vertikální sociální diferenciaci. Z hlediska příjmů byla společnost málo diferencovaná, daleko diferencovanější byla z pohledu životního stylu, podílu na moci nebo složitosti práce.

Vzhledem k politickému ochlazení roku 1968 byla publikována jenom část výsledků. Zbytek nesměl být zveřejněn, neobyčejně cenná data byla skartována, Machonin vyhozen z vysoké školy a zaměstnán v drůbežárně. K výzkumům sociální struktury české společnosti se vrátil po svém návratu do sociologie v 90. letech v kontextu výzkumu sociální transformace. Ve své poslední publikaci (Machonin, 2005) konstatoval, že

³ Shrnutí Machoninových výzkumů společnosti státního socialismu lze nalézt v jeho sociologické syntéze (Machonin, 2005: 93–134).

československá společnost prošla mezi lety 1945 a 1989 několika vlnami stratifikačních změn. Silnou destratifikací mezi lety 1945 a 1956. Restratifikační proces nastoupil mezi lety 1956 a 1968, ovšem doprovázen opačným trendem v zemědělství v podobě kolektivizace venkova. Další vlna destratifikace proběhla mezi lety 1970 a 1984 a byla vystřídána mírným restratifikačním posunem s nástupem mladých kvalifikovaných odborníků.

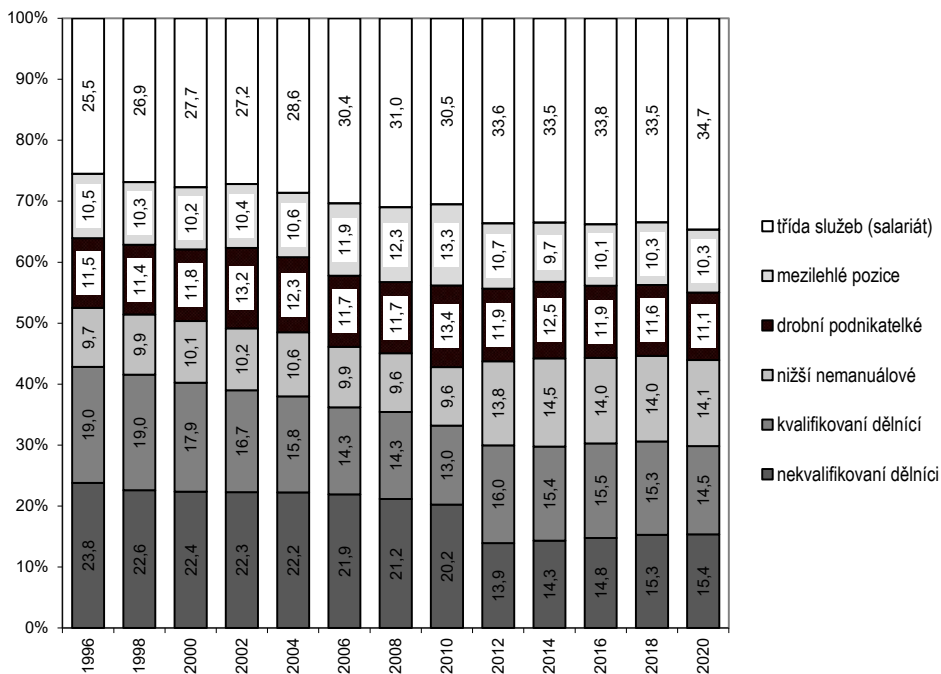
4.3.2 Transformace sociální struktury po roce 1989 a její současný stav

Společenská transformace po roce 1989 s sebou přinesla rozvoj soukromého vlastnictví a růst ekonomických nerovností. Machonin měl opět možnost vrátit se k výzkumům sociální struktury české společnosti a navázat po dvaceti letech na své bádání z období státního socialismu. Problémem Machoninova měření byla obtížná použitelnost mezinárodního srovnání. Jeho způsob analýzy sociální stratifikace byl poměrně detailní, originalnost použitých postupů však neumožňovala jednoduché srovnání s ostatními zeměmi. Vedle jeho přístupu se v českých sociálních vědách začaly objevovat přístupy používané v zahraničí. Souviselo to mimo jiné s postupným zapojováním české vědy do mezinárodních výzkumných struktur, které dále akceleroval vstup České republiky do Evropské unie v roce 2004.

Česká společnost před rokem 1989 sice byla vertikálně nerovná, nicméně tyto nerovnosti neodpovídaly třídním nerovnostem. Nebyly spojené s pozicemi na trhu práce. Byly to specifické vertikální nerovnosti typické pro socialistickou společnost, kde trh práce, tak jak jej známe dnes (princip nabídky a poptávky), neexistoval. Po roce 1989 se finanční ohodnocení pracovních pozic stává rozlišujícím kritériem a ustavuje se zaměstnanecká struktura podobná západním zemím (Večerník, 1998; Tuček, 2003). Se zrychlující se modernizací a informačními technologiemi postupně mizí dělnické pozice a vybrané pozice v zemědělství. Zvyšuje se podíl samostatně výdělečně činných a roste podíl pozic ve službách.

Změna zaměstnanecké struktury od roku 1989 znamená také vyšší podíl kariérních vzestupů než sestupů. Katrňák a Fučík (2010) ukazují, že „intragenerační mobilitou“ po roce 1989 prošla asi čtvrtina ekonomicky aktivních, kteří pracovali již před rokem 1989. Větší podíl z nich prošel vzestupnou než sestupnou kariérní mobilitou (zřejmě proto, že sociální sestupy byly v mnoha případech nahrazeny předčasnými odchody do důchodu). Z hlediska sociálního původu pak v kariérních drahách identifikují vzorec, který interpretují jako „návrat k sociálnímu původu“. „Ti, kteří prošli vzestupnou intragenerační mobilitou (dostali se na vyšší zaměstnaneckou pozici než jejich rodiče) před rokem 1989, v přechodu k tržní ekonomice ztrácejí. Procházejí kariérním sestupem, protože politická kritéria, která byla ve větší nebo menší míře součástí jejich předlistopadového mezigeneračního vzestupu, padla. Na novodobém trhu práce obsazují pozice odpovídající pozicím svých rodičů. Naopak ti, kteří před rokem 1989 neprošli výrazným zaměstnaneckým vzestupem ve srovnání se svými rodiči, mají v přechodu k tržní ekonomice daleko vyšší šance na kariérní vzestup. Na novodobém trhu práce obsazují vyšší pozice, než měli doposud, procházejí intragenerační vzestupnou mobilitou. Jedná se o přeskupování lidí z vyšších pozic do nižších a naopak v rámci zaměstnanecké struktury. Tento vzorec dominuje především v průběhu první poloviny 90. let minulého století. Později se z kariérních drah vytrácí.“ (Katrňák a Fučík, 2010)

Graf 4.1 Vývoj třídní struktury v letech 1996–2020 v ČR (třídní schéma ESeC, 6 tříd, aktivní na trhu práce vymezení věkem 25–64 let)

Zdroj: autoři

Poznámka: Údaje jsou spočítány z dat VŠPS. Do roku 2010 je v datech pozice na trhu práce indikována pomocí ISCO88, od roku 2011 pomocí ISCO08. Data jsou vážena.

4.3.3 Kulturologický pohled na třídní strukturu současné české společnosti

Kulturologický pohled na třídní strukturu české společnosti se objevuje po roce 2000 a přináší zajímavá zjištění. První systematický výzkum kulturního rozměru třídní příslušnosti a třídní reprodukce (tj. dědění třídní příslušnosti z generace na generaci) přinesla práce Tomáše Katrňáka *Odsouzení k manuální práci* (Katrňák, 2004). Svůj výzkum prováděl nikoli pomocí dotazníku zodpovězeného velkým množstvím respondentů, ale prostřednictvím rozhovorů realizovaných především v dělnických rodinách. Tímto způsobem zdokumentoval způsoby, jakými dochází k reprodukci třídní pozice vlivem bezděčného formování postoje ke vzdělání a vzdělávacím institucím a důrazu na brzkou ekonomickou nezávislost dětí, které jsou protikladné k postojům vysokoškolsky vzdělaných partnerů z nemanuálních profesí. Kvantitativní potvrzení tohoto zjištění přináší na robustních reprezentativních datech provedená analýza mezigeneračního přenosu vzdělanostní pozice. Důležitou komponentou kulturního dědění třídní pozice, která má nespornou výhodu snadné měřitelnosti, je vzdělanostní reprodukce. Ta vyjadřuje šance dítěte na dosažení stejného stupně vzdělání jako jeho rodiče. Míra vzdělanostní reprodukce činí v české společnosti přibližně 60 %, tj. 60 % dětí dosahuje stejného stupně vzdělání jako jejich rodiče. Na třídní pozici se vzdělání podepisuje jako jeden z klíčových faktorů určujících vykonávané povolání (Hamplová, Katrňák, 2018).

Kvantitativně přistoupil ke kulturnímu rozměru životního stylu různých tříd Jiří Šafr (2006, 2008), který se zaměřil na kulturní spotřebu a volnočasové aktivity příslušníků různých tříd. Zajímavý pokus o využití Bourdieuho koncepce různých druhů kapitálu pro analýzu rozvrstvení české společnosti uskutečnil tým sociologů ve složení: Daniel Prokop, Martin Buchtík, Paulína Tabery, Tomáš Dvořák a Matouš Pilnáček. Ve své analýze inspirované britskými výzkumy (Savage, 2015) upozorňují na to, že ačkoli je ekonomické postavení asi nejdůležitější proměnnou pro pozici v sociálním rozvrstvení, svoji klíčovou funkci může vykonávat pouze v kontextu dalších faktorů (především vzdělání a kontaktů). „Pozice a síla člověka ve společnosti se neopírají pouze o příjem nebo majetek, na něž někdy debatu o nerovnostech redukuje. Existují lidé, kteří mají solidní příjmy, ale chybí jim společenské kontakty a kompetence zaručující uplatnění v budoucnosti. Dále jsou zde lidé, kteří tyto předpoklady mají, ale pracují v málo placených profesích. Elity, které mají vše. A chudé prekarizované obyvatelstvo, které nedisponuje žádnými zdroji. Uvědomit si tyto typy nerovností je důležité pro to, abychom vysvětlili nespokojenost lidí, volbu populistů, obavy z globalizace, fragmentaci společnosti či touhu po návratu k jednoduchému světu.“ (Prokop, 2019: 25)

Ekonomický kapitál měřili v dimenzích příjmu domácností a celkového majetku domácností. Sociální kapitál byl posuzován jednak v dimenzích pozic velmi blízkých lidí, jednak v šíři a spektru kontaktů, které jsou lidé schopni mobilizovat v nejrůznějších profesích, ale i v bezprostřední péči o domácnost. V oblasti kulturního kapitálu zohlednili úroveň kulturní spotřeby a zároveň položili důraz na jazykové kompetence a na dovednosti zacházení s informačními technologiemi. S využitím kulturního třídního modelu rozlišili v české společnosti šest, resp. sedm různých tříd, které shrnuje následující tabulka 4.II.

V případě nejvyšší třídy, kterou má podle teorie charakterizovat velmi vysoká úroveň všech tří typů kapitálu, se nejedná v české společnosti o třídu ve smyslu rozsáhlé skupiny lidí. Zatímco v Británii je v takto vymezené skupině přibližně 6 % populace, v české společnosti se jedná o počet lidí nepřekračující 1 %, které kvantitativní výzkum ve vzorku v podstatě ani pořádně nezachytí. Podle autorů výzkumu se místo toho v české společnosti nachází poměrně robustní vyšší střední třída, která se dělí na dva segmenty, lišící se proporcemi různých typů kapitálu.

Zajištěná střední třída má vysoké příjmy i největší nahromaděný majetek. Typicky se jedná o lékaře, právníky, specialisty a řídící pracovníky v různých odvětvích. Častěji žijí ve městech, resp. v příměstských satelitech a ve vlastním splaceném bydlení než na venkově a v nájemním bydlení. Mají solidní sociální kapitál, tj. kontakty

Tab. 4.II Rozdělení tříd české společnosti podle podílu různých typů kapitálu

Nejvyšší třída	Velmi úzká elita (méně než 1 %)
Vyšší střední třída (cca ⅓ české společnosti)	Zajištěná střední třída (22 %)
	Nastupující kosmopolitní třída (12 %)
	Tradiční pracující třída (14 %)
Nižší střední třída (necelá ⅓ české společnosti)	Třída místních vazeb (12 %)
	Ohrožená třída (20 %)
Nižší třída (cca ⅓ české společnosti)	Strádající třída (18 %)

Zdroj: Prokop 2019: 25–31 (vlastní zpracování)

mezi lidmi v prestižních profesích, již méně mezi těmi, kteří poskytnou bezprostřední pomoc v případě problémů například s péčí o domácnost. Jsou vzdělaní a mají vysoký kulturní kapitál, avšak jejich jazykové kompetence a kompetence v používání informačních technologií jsou horší než u druhého segmentu vyšší střední třídy, kterou autoři výzkumu označují jako nastupující kosmopolitní třídu.

Část z této nastupující kosmopolitní třídy má podle Prokopa potenciál přejít do budoucí české elity, která je nyní zanedbatelná. Zatímco zajištěná střední třída narazila na určité limity v dnes klíčových jazykových a IT kompetencích, kosmopolitní třída disponuje vysokými hodnotami všech typů kapitálu s výjimkou ekonomického, který je jen o něco nad průměrem, a oproti zajištěné střední třídě častěji bydlí v nájemním bydlení. Její příslušníci jsou také v průměru o trochu mladší než ti ze zajištěné střední třídy. Typicky se jedná o pracovníky v IT a ve finančnictví a o specialisty v technických oborech. Mnoho z nich žije v Praze a v centrech dalších velkých měst.

Pod dvousegmentovou vyšší střední třídou, která dohromady pojme něco přes třetinu populace, se nachází rozsáhlá nižší střední třída, do níž se vejde o něco méně než polovina populace. Nižší střední třída tvoří těžiště české společnosti. Podle autorů výzkumu se skládá ze tří podtříd. Zhruba třetinu tvoří tradiční pracující třída. Z hlediska povahy práce se jedná typicky o kvalifikované dělníky v dobře placených pozicích či o zavedené řemeslníky, kteří mají lehce nadprůměrné příjmy a solidní majetek. Převládá u nich středoškolské vzdělání. Nejčastěji žijí ve vlastním bydlení v malých městech a na venkově, včetně malých obcí do pěti tisíc obyvatel. Dobrou životní úroveň mají částečně proto, že v menších obcích jsou náklady na život relativně nižší než ve velkých městech.

Zajímavou třídou, která je unikátní pro českou společnost, ale možná i pro střední Evropu, je nepříliš rozsáhlá třída místních vazeb. Jedná se o třídu lidí žijících převážně na venkově, kteří sice mají podprůměrné příjmy, ale v téměř 90 % mají majetek v podobě vlastního bydlení a díky nižším nákladům na život v malých obcích se svými nižšími příjmy docela dobře vystačí. S cizími jazyky na tom nejsou moc dobře a příliš nevyužívají (ani neumějí využívat) informační technologie. Zato mají rozsáhlé a dobré kontakty jak v různých profesích, tak mezi lidmi, na které se mohou obrátit o bezprostřední pomoc. Sociální kapitál je jejich silnou zbraní. Díky těmto okolnostem nejsou zasaženi socioekonomickými problémy ani ohroženi nezaměstnaností či exekucemi.

Poměrně rozsáhlou část nižší střední třídy představuje ohrožená třída. V této třídě jsou častěji zastoupeny ženy (62 %) pracující typicky jako administrativní pracovníce a zaměstnankyně ve službách. Nejčastěji mají středoškolské vzdělání. V segmentu úplných rodin se nezdá jednat o rodiny s dětmi s matkou na rodičovské dovolené. Lidé v této třídě mají podprůměrné příjmy a jejich málo placené zaměstnání nezdá neodpovídat jejich vzdělání, kterému by příslušely kvalifikovanější pozice. Relativně často žijí v nájemním bydlení. Ohrožená je tato třída proto, že ztráta zaměstnání a/nebo rozvod může v jejich případě vést k tíživé životní situaci a k dočasnému nebo trvalému přechodu do třídy strádající.

Skupina lidí nemajících solidní zázemí v žádném z typů kapitálu zahrnuje podle autorů výzkumu v české společnosti asi 18 % populace. Jelikož postrádá potřebný kapitál, autoři výzkumu ji nazvali strádající třídou. I když v této skupině jsou o něco málo častěji lidé důchodového věku, tato společenská třída zahrnuje všechny generace a věkové skupiny. Typickými profesemi strádající třídy jsou manuální prá-

ce, práce ve stavebnictví, prodavači v různých typech obchodů. Přibližně pětina lidí z této společenské třídy má jen základní vzdělání. Nejvíce ze všech tříd čelí exekucím a nezaměstnanosti, jejíž úroveň (6 %) je nad republikovým průměrem. Přes 40 % lidí z této třídy bydlí v pronajatém bytě (což je více než v ostatních třídách), který se nachází v některém ze středních nebo větších měst.

4.4 EKONOMICKÉ NEROVNOSTI: PŘÍJEM A MAJETEK

Nerovnosti nejsou jenom ekonomické, nalézáme je také v mnoha sférách života. Ty ekonomické jsou sice pravděpodobně nejdůležitější, ale kontury sociální struktury i vertikální sociální hierarchie vykreslují adekvátně až ve spojení s dalšími nerovnostmi. Jak jsme vysvětlili výše v textu, třídní pozice se odvozují z pracovní pozice, která sice souvisí s příjmem, ale vztah může být volnější nebo může zahrnovat velké příjmové rozpětí (například u živnostníků). S výjimkou marxistického přístupu neznamenají rozdílné třídní pozice automaticky rozdíl v příjmech a majetku. Často sice ano, vždy však ne. Na rozložení příjmů a majetku ve společnosti se můžeme podívat jako na relativně samostatné veličiny. Příjem je finanční obnos, zatímco majetek zahrnuje také všechny další formy vlastnictví. Můžeme je pochopitelně spojovat s třídní strukturou, to je však již náročnější analytický krok. O kvalitě života mohou mít dostatečnou výpovědní hodnotu i bez třídního rámování. Nejdůležitější formou příjmu je v současné společnosti příjem ze zaměstnání a nejdůležitější formou majetku je vlastnictví nemovitosti k bydlení. Tíživá bytová situace představuje asi nejzávažnější materiální problém, před jehož řešením stojí v určité životní fázi většina lidí. Níže se budeme věnovat jak příjmům, tak vlastnímu bydlení.

Být bez příjmu a nemít majetek znamená být chudý. Namísto o chudobě se však v soudobých bohatých společnostech, k nimž v celosvětovém srovnání patří i ta česká, mluví spíše o sociálním vyloučení. Proto je třeba tento frekventovaný pojem vysvětlit. Sociálním vyloučením se rozumí vyčlenění osoby mimo běžný život společnosti a nemožnost se do něj zapojit v důsledku nepříznivé sociální situace. Běžný život však zahrnuje také dostatečný příjem, pracovní uplatnění a určitou úroveň spotřeby. Se sociálním vyloučením se proto chudoba často pojí. Obojí se zase často váže k určité třídní pozici. Obrazně řečeno, v případě chudoby, sociální exkluze a třídního postavení se jedná o rozdílné, avšak propojené nádoby.

4.4.1 Příjmy

Jak jsme uvedli výše, při popisu sociální struktury moderních společností je klíčová třídní struktura. Ta se týká struktury pracovních pozic. Z pohledu konceptu sociálního začleňování je proto klíčové začlenění na pracovní pozici. S pracovní pozicí souvisí příjem. Na příjmu do značné míry závisí možnost spotřeby, tj. nákupu statků a služeb. Vysoký příjem nám však může být celkem k ničemu, pokud máme vysoké výdaje. Jak jsme viděli na příkladu třídy místních vazeb, vlastní bydlení na venkově výrazně snižuje životní náklady, jejichž výši v drahém městě nemusí vyvážit ani vyšší příjem.

Pravidelné mezinárodní šetření materiální životní úrovně EuSILC se zaměřuje na společně hospodařící domácnosti. V rámci tohoto pravidelného šetření se zjišťuje mj. míra ohrožení příjmovou chudobou, materiální deprivace a míra začlenění na trhu práce.

Míra ohrožení příjmovou chudobou se určuje ze souhrnného příjmu domácnosti a je stanovena „jako 60 % mediánu ekvivalizovaného disponibilního příjmu domácnosti a zohledňuje velikost a složení domácnosti“ (zejména počet nezaopatřených dětí). „Aby domácnost jednotlivce v roce 2022 nespadla pod hranici ohrožení příjmovou chudobou, musel být její čistý měsíční příjem [v roce 2021] vyšší než 15 571 Kč měsíčně, domácnost dvou dospělých musela mít příjmy vyšší než 23 356 Kč měsíčně, rodič s dítětem do 13 let musel mít více než 20 242 Kč měsíčně a partnerský pár se dvěma dětmi do 13 let více než 32 698 Kč. Ukazatel míry ohrožení příjmovou chudobou po loňském poklesu na úroveň 8,6 % se v roce 2022 zvýšil o 1,6 p. b. a dosáhl nejvyšší úrovně od počátku sledování tohoto indikátoru u nás. V tomto roce se ohrožení příjmovou chudobou týkalo přibližně 1 046,4 tisíce obyvatel České republiky, což je přibližně o 100 000 osob více, než tomu bylo v roce 2021.“ (ČSU, 2023) Je třeba zdůraznit, že se hovoří o ohrožení chudobou ovlivněnou příjmem, nikoli o chudobě, která souvisí nejen s příjmem, ale s možností mobilizovat další zdroje včetně různých forem kapitálu (zejména sociálního).

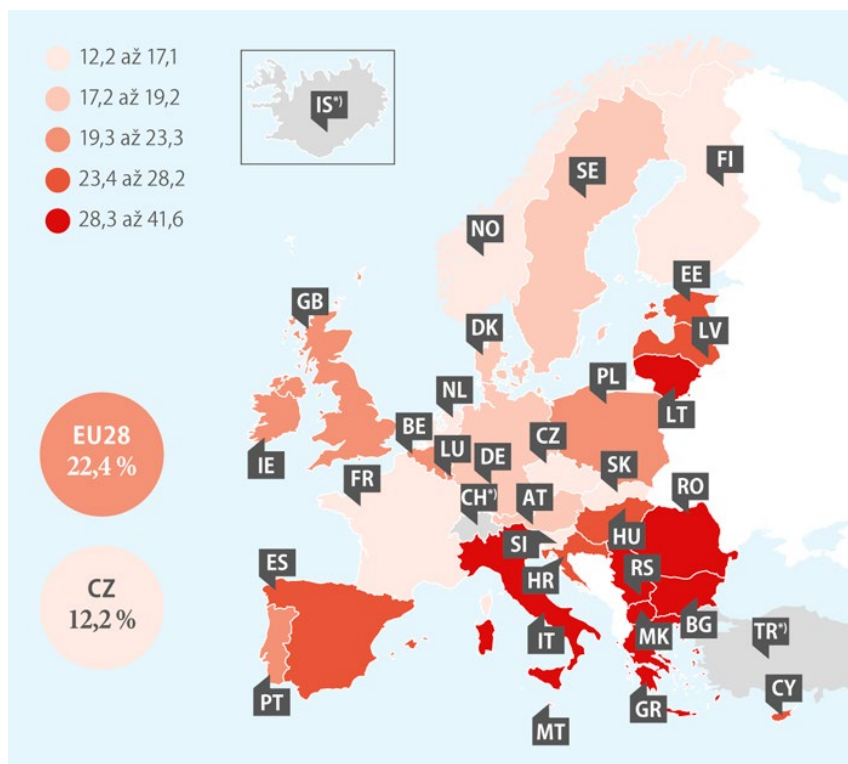
Míra materiální a sociální deprivace vyjadřuje podíl osob, jejichž domácnosti si z finančních důvodů nemohly dovolit některé věci, služby či požitky. „Podíl osob žijících v domácnostech, které postrádaly nejméně 5 položek ze 13 sledovaných, tvořil 4,8 % domácností. Nejčastěji si domácnosti nemohly dovolit pořídit nový nábytek za opotřebovaný (26,5 %), zaplatit neočekávaný výdaj ve výši 13 600 Kč (17,5 %) nebo týdenní dovolenou pro všechny členy domácnosti (18,0 %). Obdobně jako u míry ohrožení příjmovou chudobou patří mezi nejvíce materiálně a sociálně deprivované osoby nezaměstnaní (35,6 %) a osoby z neúplných rodin s dětmi (16,9 %). Mezi domácnostmi jednotlivců zaznamenaly vyšší míru materiální a sociální deprivace ženy (10,0 %) než muži (5,8 %).“ (ČSU, 2023) Je patrné, že podíl lidí, kteří si nemohou dovolit určité výdaje, je nižší než podíl osob, které mají příjmy indikující ohrožení.

„Obecná míra nezaměstnanosti podle definice ILO⁴ ve věkové skupině 15–64 let (podíl nezaměstnaných na pracovní síle, tj. součtu zaměstnaných a nezaměstnaných) 1. čtvrtletí roku 2023 byla 2,7 % a ve stejném období předchozího roku činila 2,3 %.“ (Petráňová, Stražilová, 2023)

Tolik fakta. Co ale vypovídají o kvalitě života české společnosti? Je necelých 5 % domácností, které mají hluboko do kapsy na určitý typ výdajů, hodně, nebo málo? Dva lidi ze sta nemají práci, to se nezdá být tak hrozné. Horší je, že ne všem ta práce stačí k solidnímu příjmu. Každá desátá domácnost se svými příjmy vychází tak tak. Je to hodně, nebo málo? Na to pochopitelně není jednoznačná odpověď. Tu nám může naznačit mezinárodní srovnání, které vypočítává ze tří uvedených ukazatelů souhrnný evropský indikátor zohledňující tři aspekty situace domácností. Následující mapa 4.1 přináší grafické znázornění mezinárodního srovnání podle dat z roku 2018.

4 Za nezaměstnané jsou podle definice ILO považovány osoby, které v referenčním období neměly žádné zaměstnání, neodpracovaly ani jednu hodinu za mzdu nebo odměnu a aktivně hledaly práci, do níž by byly schopny nastoupit nejpozději do dvou týdnů. Tato metodika je jednotná pro všechny členské země EU a poskytuje mezinárodně srovnatelné údaje. Je třeba vzít v úvahu skutečnost, že definice nezaměstnaných podle ILO se liší od definice uchazečů o zaměstnání registrovaných na úřadech práce Ministerstva práce a sociálních věcí.

Mapa 4.1 *Souhrnný evropský indikátor ohrožení příjmovou chudobou, materiální deprivací a nezaměstnaností*

Zdroj: Měřinská, 2019

Hodnota souhrnného ukazatele u nás dosáhla za rok 2018 úrovně 12,2 % populace a stejně tak tomu bylo i v roce 2017. Česká republika se v Evropě dlouhodobě řadí mezi státy s nejmenším podílem osob ohrožených chudobou a sociálním vyloučením souvisejícím s nepříznivou příjmovou situací. Průměr EU je 22,4 % populace. Vedle České republiky se do skupiny států s nízkým podílem takto ohrožených osob řadí také Slovensko, Finsko, Norsko a Francie. Na druhé straně spektra, tj. s vysokým podílem osob ohrožených chudobou a sociálním vyloučením, nalezneme státy jako Bulharsko, Srbsko, Rumunsko či Řecko.

4.4.2 Majetek – vlastní bydlení

Jemnější nehierarchické kulturní rozdíly ve spotřebě lze ve snadno dostupných statistikách zachytit jen obtížně a většinou si vyžadují specializované šetření. Ve statistikách se však projeví důležitá věc související s nerovnostmi životního stylu a tou je bydlení. Vyřešit si bytovou otázku je v současné Evropě jedním z nejtěžších úkolů v oblasti materiálního zabezpečení domácnosti. Pořídit si vlastní bydlení bylo problematické asi skoro vždy. Nezřídka se kvůli bydlení lidé zadlužují na desítky let, a to ještě jenom ti, kteří na hypoteční úvěr na vlastní nemovitost dosáhnou. Před deseti lety se čeští sociologové (Lux, Sunega, Katrňák, 2013) pokusili zjistit, do jaké míry je sociální stratifikace spojena s nerovnostmi v bydlení v postsocialistické České republice a jak

se tento vztah vyvíjel v průběhu procesu ekonomické transformace. Předpokládali, že s pádem socialismu země přijala tržní ekonomický systém a že česká společnost vykazuje vyšší úroveň sociální stratifikace a sociálního rozvrstvení, které je podobné vzorcům v zemích s vyspělou ekonomikou. Předpokládali, že bude existovat vyšší míra nerovnosti v bydlení a že změny v sociální stratifikaci a nerovnosti v bydlení budou vykazovat pozitivní vztah. Ukázalo se však, že tento vztah je příliš slabý a neodpovídá předpokládané souvislosti. Zjistili, že tato situace je důsledkem ojedinělých státních zásahů, a očekávali, že je nebude možné v budoucnu opakovat z důvodu obrovských nákladů i právní problematičnosti (Lux, Sunega, Katrňák, 2013).

V nedávném výzkumu se část autorského týmu původní studie vrátila k problému růstu nerovnosti v oblasti vlastnictví bytů a pokusili se časovou řadu protáhnout a modelovat ji až do roku 2050. Do modelu se snažili zakomponovat využití výnosů z majetku jako možné strategie doplňující státní penzi seniorů v době celkového stárnutí populace. Modely předpovídaly malý nárůst nerovnosti v bytovém vlastnictví u budoucích starších osob, ale větší nárůst nerovnosti ve společnosti jako celku. Nárůst majetkové nerovnosti byl obzvláště prudký, pokud bylo užívání majetku v oblasti bydlení budoucími senioři doprovázeno přerušením finančních transferů dalším generacím. Podle autorů studie tak může snížení mezigeneračních transferů výrazně zvýšit nerovnost v bohatství ve společnosti, a tím ohrozit sociální smír, přičemž podobnou situaci lze předpokládat i v dalších středoevropských a východoevropských zemích (Lux, Sunega, Kázmér, 2021).

Důležitým fenoménem týkajícím se majetkových nerovností a sociálního vyloučení a začleňování souvisejících s bydlením je bezdomovectví. Ačkoli se nejedná o masový fenomén, není ani nikterak zanedbatelný. V České republice probíhá opakovaně sčítání bezdomovců. Odhlédneme-li od různých definic bezdomovectví a spolehneme se na poslední systematické sčítání, pak podle něj se počet bezdomovců v Česku blíží 24 tisícům (Nešporová et al., 2019). Jenom pro představu, takové množství převyšuje počet obyvatel některých okresních měst. Například do Bruntálu, který má cca 15,5 tisíce obyvatel, nebo do dvacetitisícového Vyškova by se čeští bezdomovci zdaleka nevešli. Ačkoli život na ulici se týká především mužů, v azylových domech nalézají útočiště častěji ženy s dětmi. Dalších několik desítek tisíc osob žije v nestandardním bydlení, jako jsou například chaty a rekreační objekty, jejichž materiální úroveň a vybavenost je velmi různorodá a těžko identifikovatelná.

4.5 SOCIÁLNÍ VYLOUČENÍ

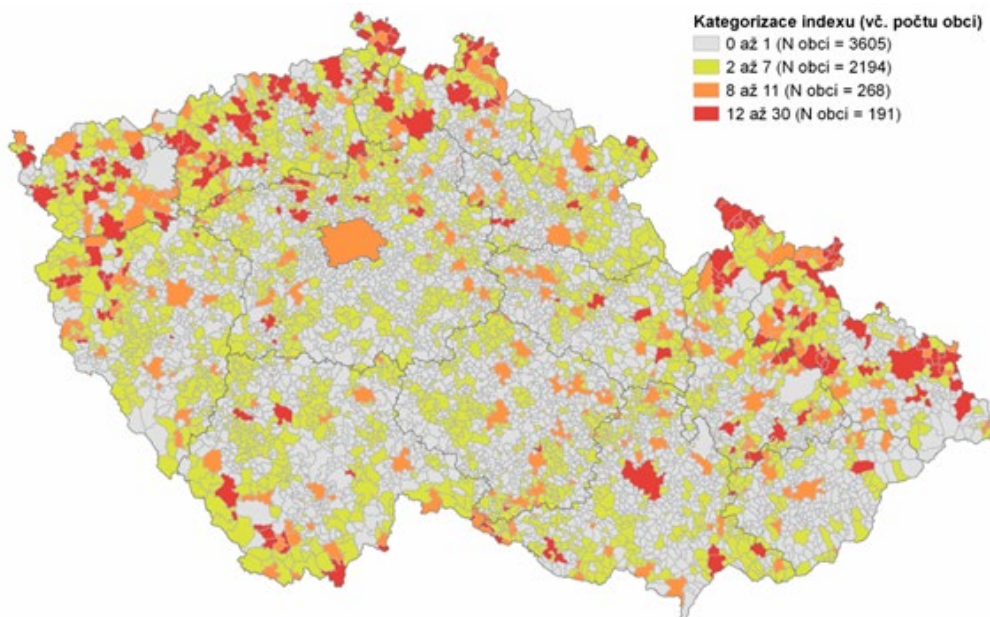
V bohatých západních společnostech došlo v 80. a 90. letech 20. století v odborném i veřejně politickém diskursu k posunu od tématu chudoby k tématu sociálního vyloučení. Sociální vyloučení je znevýhodnění, které určité části obyvatelstva neumožňuje podílet se na obvyklých aktivitách a mít přístup ke zdrojům, jež jsou většině obyvatel dostupné. K sociálnímu vyloučení dochází většinou při souhře více faktorů. Materiální chudoba je jen jednou ze součástí sociálního vyloučení, i když podstatnou. V České republice byl Agenturou pro sociální začleňování vyvinut index sociálního vyloučení.⁵

⁵ Index je popsán na stránkách agentury a je dostupný z: https://www.socialni-zaclenovani.cz/index_socialniho_vyloucení/ [cit. online 18. 12. 2023].

Sociální vyloučení je v tomto indexu analyticky spojováno se čtyřmi klíčovými oblastmi: bydlením, vzděláváním, zaměstnaností a zadlužeností. Index se vypočítává z administrativních dat, která pravidelně a dlouhodobě shromažďují státní instituce (Ministerstvo práce a sociálních věcí, Exekutorská komora ČR, Úřad práce ČR, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy). Index se vypočítává pro jednotlivé obce, v případě větších měst jej lze vypočítat i pro městské části. Indikátory, ze kterých je počítán, se týkají počtu příjemců příspěvku na bydlení, příspěvku na živobytí, počtu osob v exekuci, dlouhodobě nezaměstnaných osob a předčasných odchodů ze systému základního vzdělávání. Index může nabývat hodnot 0–30, přičemž čímž vyšší je hodnota indexu, tím větší míra sociálního vyloučení v obci existuje. Mapa 4.2 přináší výsledky výpočtu indexu pro rok 2022.

Z mapky je patrné, že regiony s vysokou mírou sociálního vyloučení se nacházejí především na geografických periferiích v česko-polském pohraničí Moravy a Slezska na severovýchodě země a na česko-německé hranici na severozápadě. Typicky se jedná o regiony bývalých Sudet, které prošly dramatickou obměnou obyvatelstva po druhé světové válce a dlouhodobě představují výzvu pro sociální politiku. Relativně vysokou míru sociálního vyloučení nalézáme také v největších městech republiky, v Brně a Praze. Tato sociální exkluze má specifickou městskou podobu, která je spoluutvářena nejen sociální reprodukcí sociálně vyloučených lokalit, ale také metropolitní migrací z chudých oblastí venkova. Vedle těchto oblastí koncentrovaných na periferiích země a ve velkých městech nalézáme ostrůvky sociálního vyloučení i ve vnitrozemí. Pro tyto oblasti se někdy používá pojem Jiřího Musila vnitřní periferie (Musil, Müller, 2008).

Mapa 4.2 *Index sociálního vyloučení v obcích v roce 2022*

Zdroj: Agentura pro sociální začleňování, 2024

4.6 SHRNUÍ

Pokud bychom se vrátili pro účely rekapitulace k otázkám zmíněným v úvodu kapitoly a začali třeba proměnami sociální struktury od dob socialismu, mohli bychom konstatovat následující. Socialistická společnost nebyla homogenním celkem. Z pohledu příjmů a majetku nebyly rozdíly velké, českou společnost více stratifikovaly parametry jako životní styl, složitost práce či podíl na moci. Ekonomická transformace v 90. letech 20. století spočívající v rozsáhlé decentralizaci a privatizaci národní ekonomiky vnesla do dynamiky vývoje sociální struktury dominanci ekonomických faktorů, resp. pracovních pozic. Česká společnost se tak postupně přetvářela v třídní společnost. Od 90. let se prosazují v třídní struktuře trendy, které jsou charakteristické i pro společnosti států západní Evropy.

Co nám ale standardní třídní analýza řekne o propasti mezi bohatými a chudými? Řada třídních pozic není v hierarchickém vztahu nahoře–dole. Určitým pomocníkem nám může být kulturologicky založená třídní analýza, která analyticky rozlišuje mezi ekonomickým, kulturním a sociálním kapitálem, jehož kumulované hodnoty odrážejí vertikální sociální strukturu. Ke struktuře zaměstnaneckých pozic tento přístup přidává další aspekty včetně příjmu, majetku, bydlení, spotřeby, vzdělání, známostí atd. a snaží se třídní strukturu popsat tímto komplexním způsobem. Podle této analýzy má soudobá česká společnost poměrně robustní vyšší střední třídu, do které spadá přibližně třetina lidí. Jsou to lidé, kteří jsou dobře zajištěni nebo mají vysoké šance takové zajištění v budoucnu získat. Vyšší střední třída je výrazně početnější než nižší třída, nacházející se na spodním konci pomyslného sociálního žebříčku. Tuto strádající třídu tvoří necelá pětina obyvatel s nízkými hodnotami všech typů kapitálu. Mezi těmito protilehlými póly se nachází vnitřně diferencovaná nižší střední třída, do níž spadá necelá polovina obyvatel.

Kulturologická třídní analýza otázku, jak daleko od sebe tyto třídy leží, nedokáže zodpovědět. Jsou ti ve spodním patře chudí a ti v horním patře opravdu bohatí? Určit objektivně hranici bohatství a chudoby je problematické. Nicméně máme řadu indikátorů, podle nichž chudé můžeme identifikovat, mj. pomocí poměru jejich příjmu k příjmu bohatých. Podle mezinárodně používaných indikátorů je na tom česká společnost oproti většině zemí Evropy lépe. Podíl osob ohrožených chudobou je kolem 12 %, zatímco průměr v EU je kolem 22 %. Těch 12 % budou pravděpodobně většinou lidé ze strádající třídy, ale také někteří z nižší střední třídy. V prekérní životní situaci se tak můžou nacházet maximálně dvě třetiny strádající třídy, ve skutečnosti to však bude menší podíl.

Jaké jsou jejich šance na vzestup? Řada výzkumů prováděných v České republice ukazuje, že sociální výsledky lidí jsou silně závislé na jejich sociálním (rodinném) původu. Jedná se o statistický fakt, tedy o pravděpodobnost, která charakterizuje třídní prostředí, v němž potomek vyrůstá. Je známo, že toto prostředí si sám potomek nevybral. Tato sociální skutečnost (prostředí) existuje nezávisle na jeho úsilí, je vůči němu vnější a v průběhu socializace jej formuje. Svým jednáním může tuto skutečnost změnit, nicméně vzestupná individuální sociální mobilita, tedy „odpoutání se“ od sociálního původu a získání vyšší třídní pozice ve srovnání s rodiči, tento statistický fakt neeliminuje. Klíčovým faktorem vzestupné sociální mobility je pro většinu populace vzdělávací systém. Míra vzdělanostní reprodukce je v české společnosti přibližně 60%. Dosažené vzdělání je totiž zprostředkujícím faktorem mezi sociálním původem (tedy pracovní pozicí rodičů) a pozicí na trhu práce jejich potomků. Vzdělání je vstupenka na určité

a specifické pracovní pozice. Do jaké míry je vzdělávací systém otevřený, nabízí místa nikoliv podle sociálního původu (vzdělanostní a následný třídní status se reprodukuje), ale podle nadání, píle, úsilí a snahy jedinců bez ohledu na jejich sociální původ, je pak na státu a jeho politice. V našem případě sociální původ stále hraje roli, což znamená, že plýtváme talenty, které by mohly přispívat k rozvoji české společnosti v budoucnosti.

4.7 OTÁZKY K TÉMATU SOCIÁLNÍ STRUKTURA

1. Jak hodnotí sociální nerovnosti konzervativní, liberální a socialistické přístupy?
2. Co je to sociální třída z pohledu sociologie?
3. Co je to sociální mobilita?
4. Jak vypadala sociální struktura socialistické společnosti podle výzkumu Machoni-nova týmu z druhé poloviny 60. let 20. století? Které složky vícedimenzionálního statusu tehdy měřili?
5. Jaký charakter měly sociální nerovnosti v české společnosti v období státního socialismu a jak se tento charakter proměnil po roce 1989?
6. Co je to kulturologický pohled na třídní strukturu a jak se liší od nekulturologického? Kterých sedm různých tříd rozlišil výzkum české společnosti z roku 2018 založený na Bourdieuho koncepci různých typů kapitálu?
7. Co je to ESeC schéma? Jaký je trend vývoje třídní struktury české společnosti podle ESeC schématu?
8. Co je to sociální vyloučení, jak se vypočítává index sociálního vyloučení a kde nacházíme oblasti s vyšší zátěží sociálním vyloučením?
9. Co je to míra ohrožení příjmovou chudobou, materiální deprivace a míra začlenění na trhu práce a jak si stojí česká společnost v těchto ukazatelích v mezinárodním srovnání?
10. Jaký je vztah mezi sociálním rozvrstvením a vlastním bydlením? Kolik je v české společnosti bezdomovců?

4.8 POUŽITÉ ZDROJE

- Agentura pro sociální začleňování. 2024. „Index sociálního vyloučení.“ [online]. [cit. 5. 3. 2024]. Dostupné z: https://www.socialni-zaclenovani.cz/index_socialniho_vylouceni/
- BERGER, Peter L. 1993. *Kapitalistická revoluce: padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa.
- ČSÚ. 2022. „Příjmy a životní podmínky domácností – 2021: Stručný komentář.“ [online]. [cit. 10. 7. 2023]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/prijmy-a-zivotni-podminky-domacnosti-r4hlvpcwox>
- HAMPLOVÁ, Dana a KATRŇÁK, Tomáš. 2018. *Na vzdělání záleží: jak vzdělanostní rozdíly ovlivňují osudy lidí v české společnosti*. Brno: CDK.
- KATRŇÁK, Tomáš a FUČÍK, Petr. 2010. *Návrat k sociálnímu původu: vývoj sociální stratifikace české společnosti v letech 1989 až 2009*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).

- KATRŇÁK, Tomáš. 2005. *Třídní analýza a sociální mobilita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- KATRŇÁK, Tomáš. 2004. *Odsouzení k manuální práci: vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- LUX, Martin, SUNEGA, Petr a KATRŇÁK, Tomáš. 2013. Classes and Castles: Impact of Social Stratification on Housing Inequality in Post-Socialist States. *European Sociological Review*, 29(2), 274–288. ISSN 0266-7215. doi:10.1093/esr/jcr060
- LUX, Martin, SUNEGA, Petr a KÁŽMÉR, Ladislav. 2021. Simulating trends in housing wealth inequality in post-socialist Czech society. *Housing Studies*, 36(6), 885–905. Dostupné z: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02673037.2020.1729961>
- MACHONIN, Pavel. 2005. *Česká společnost a sociologické poznání: (problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti)*. Praha: ISV.
- MĚŘÍNSKÁ, Simona. 2019. „Každý jedenáctý je ohrožen příjmovou chudobou.“ [online]. [cit. 10. 7. 2023]. Dostupné z: <https://www.statistikaamy.cz/2019/06/20/kazdy-jedenacty-je-ohrozen-prijmovou-chudobou/>
- MUSIL, Jiří a MÜLLER, Jan (2008). Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 44(2), 321–348. doi: 10.13060/00380288.2008.44.2.05
- NEŠPOROVÁ, Olga, HOLPUCH, Petr, JANUROVÁ, Kristýna a KUCHAROVÁ, Věra. 2019. *Sčítání osob bez domova v České republice, VUPSV*. [online]. [cit. 10. 7. 2023]. Dostupné z: <https://www.mpsv.cz/documents/20142/225517/S%C4%8D%C3%AD-t%C3%A1n%C3%AD+osob+bez+domova+v+%C4%8Cesk%C3%A9+republice+2019+%28V%C3%9APSV%2C+v.+v.+i.%29.pdf/5adddd29-8010-1c75-49f6-24ea82721436>
- PETRÁŇOVÁ, Marta a STRAŠILOVÁ, Gabriela. 2023. „Zaměstnanost a nezaměstnanost podle výsledků VŠPS–1. čtvrtletí 2023“. [online]. [cit. 10. 6. 2023]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ci/zamestnanost-a-nezamestnanost-podle-vysledku-vsps-1-ctvtletí-2023>
- PROKOP, Daniel. 2022. *Slepé skvrny: o chudobě, vzdělávání, populismu a dalších výzvách české společnosti*. 3. vyd. Brno: Host.
- SAVAGE, Mike. 2015. *Social Class in the 21st Century*. London: Pelican Books.
- ŠAFR, Jiří. 2006. *Social Standing and Lifestyle in Czech Society*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- ŠAFR, Jiří. 2008. *Životní styl a sociální třídy: vytváření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu spotřeby*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- TUČEK, M. a kol. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Slon.
- VEČERNÍK, Jiří. 1998. *Občan a tržní ekonomika: Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Praha: NLN.